

УДК 821.163.3-31.09Старова,Л.
УДК 821.18(479.7)-31.09Старова,Л.
УДК 821.163.3-31.09Михајловски, Д.
УДК 821.163.3-31.09Миневски, Б.

Марија Ѓорѓиева-Димова

Катедра за општа и компаративна книжевност
Филолошки факултет „Блаже Конески“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
marija.gorgieva@ff.ukim.edu.mk

УЛОГАТА НА КНИЖЕВНОСТА ВО ПРОЦЕСИТЕ НА ДЕСТЕРЕОТИПИЗАЦИЈА

(низ примери од македонската книжевност)

Теориски контекстуализации

Книжевноста, како една од дискурзивните практики во современиот културно-општествен контекст и, неминовно, во корелација со нив, е вклучена во имаголошките процеси на создавање книжевни (хетеро- и авто-) слики, во чијашто основа, честопати, лежат стереотипите и предрасудите, учествувајќи во процесите на стереотипизација, веќе афирмирани во другите (некнижевни) дискурси. Но, книжевноста, благодарение на својот јазичен медиум и неговиот реторички потенцијал и на богатиот репертоар наративни постапки, е привилегирана со можностите да учествува и во деформирањето и во трансформирањето на стереотипните претстави за Другиот, вклучувајќи се на тој начин и во процесите на дестереотипизација.

Според Даниел Анри Пажо, стереотипите се „една моќна форма на сликата“, „знак кој несвесно упатува на единствено можно толкување“: „Стереотипот како кус преглед, скратен исказ бележит за една култура, предава најмал вид информации за најголема комуникација, најширока можна и што се стреми кон обопштување“ (Пажо 2002: 106–107). Овие дефиниции нагласуваат два аспекта на стереотипите:

1. Нивната функционалност во комуникацијата, нудејќи готов систем од информации што ја олеснува социјалната интеракција.

2. Нивната редуктивност и посредуваност: втемелени врз селективност и врз збирно претставување, тие водат до стереотипизацијата – до генерализирани впечатоци и ставови за припадниците на стереотипизираната група.

Балканот има комплексна имаголошка содржина, сочинета од позитивни и од негативни стереотипи, потврдувајќи дека „балканската семантика е заснована на мал број трајни слики што одново се обликуваат, така што ќе одговараат на секој историски миг“ (Noris 2002: 58), односно дека „Балканот е заложник на една традиција стереотипи“ (Тодорова 2001: 276). На пример, позитивните стереотипи, вообичаено, се асоцирани со: претставите за балканската патријархална култура; со стереотипот на крстопатот и неговите геосимболички значења; со претставите за една мултикултурна, мултијазична и мултиконфесионална средина. Негативните претстави се сублимирани во стереотипите за Балканот како „буре барут“, како „дива Европа“, „проколнат полуостров“, со негативните конотации на „балканизмот/балканизацијата“. Позитивните и негативните претстави за Балканот и за балканците, конструирани во јазикот, фолклорот, книжевноста, филмот, вицот, патописите, политичките дискурси, информативните медиуми, социјалните мрежи, академските истражувања, имаат упориште во специфичните социополитички и културно-историски контексти, обележени со: двете Балкански војни, со почетокот на Првата светска војна, со текот на Втората светска војна, со граѓанската војна во СФРЈ, со миксот од нации, етникуми, религии и културни традиции. Тие контексти ги исцртуваат комплексните релации меѓу балканските (географските) соседи како воени сојузници/непријатели, како политички и идеолошки истомисленици/противници, рефлектирајќи се и во многубројните јазични, национални, етнички, културни стереотипи. Оттаму, балканската историја е добар пример за тоа дека токму историјата е еден од основните механизми за аргументација на стереотипите, односно дека нивната поликонтекстуалност, т. е. „повторна употребливост во сите времиња“ (Пажо 2002: 108), им ја овозможува манипулацијата и ескалацијата во кризни периоди, за што сведочи, на пример, војната на територијата на поранешна Југославија. Осцилирајќи меѓу афирмирањето на сликите што го промовираат „споделеното наследство“ меѓу балканските народи и „колективните фигури на меморија“ (Kulavkova 2009: 23) и комично-хумористичните афирмации на различноста/другоста, од една страна, и сликите што ја потенцираат етничката, националната и верската различност како идентитетски маркери (зло)употребени во дневнополитичките и во националистичките реторики, од друга страна, стереотипите за балканските соседи учествуваат во обликувањето на балканската другост, вообичаено сопоставена на европските цивилизациски и културни вредности, но и на основните хуманистички вредности.

Дестереотипизацијата е процес што учествува во проблематизирањето или во освестувањето на стереотипите, понудени не само како имаголошки туку и како идеолошки конструкти. Дубравка Ораиќ Толиќ ја поврзува деконструкцијата на стереотипите со потребата од разоткривање, демаскирање и препознавање на идеологиите што се сокриени во културниот имагинариум, со денатурализирањето на приказните, покажувајќи дека тие се фикционализации и поетизации на личните и колективните желби, на општествените конвенции и идеолошките опции (2005: 267). Иако конверзијата на стереотипите, нивната еуфемизација или реторичка коректност може да се сфатат како освестување или контрола на стереотипот, сепак останува дилемата дали тие процеси се дестереотипизациски. Според Гордана Ѓериќ, во последниве децении, како резултат на деконструкцијата на доминантните нарации, односот кон Другоста, од теснореторичка перспектива, се менува, иако е дискутабилно дали преименувањето влијае и врз менувањето на долгосоздаваните претстави. „Дали променетите ознаки и имиња во јавниот говор за стереотипите од нашето време се реторичка маска со чија задолжителна употреба се признава и се легитимира постоењето на стигма, односно уште повеќе ги провозираат ‘осетливите места’ или ваквата практика делумно доведува до промена на статусот на ‘означените’, со што ‘афроамериканците’ се помалку ‘црнци’, ‘Ромите’ помалку ‘Цигани’, а ‘Западен Балкан’ е помалку ‘Балкан’?“ (Ѓериќ 2009b: 20). Оттаму, дестереотипизацијата не се ефектуира низ „превртувањето на сликите“, преку нивната замена или негирање, туку преку барањето одговори на прашањата „кога, како, зошто и што се постигнува со стереотипите?“ (Ѓериќ 2009a: 11).

Книжевноста понудила извонредни примери на дестереотипизација, создавајќи наративни ситуации, ликови и постапки, што ја афирмираат нејзината моќ да интервенира во или да се сопостави на постојните слики, било тие да се воспримени од другите медиуми/дискурси било да се наследени како стереотипи и предрасуди под влијанието на формалните и неформалните групи што учествуваат во процесите на социјализација. Впрочем, (ре)афирмацијата на основните хуманистички вредности е дел од нејзината социјална и етичка функција, а, честопати, тоа е и еден од критериумите при селектирањето на книжевните дела во наставните програми. Артикулирајќи ги процесите на дестереотипизација, книжевноста потврдува дека содржи во себе и критички и креативен потенцијал да дејствува корективно врз моделите на моќ засновани врз дискриминација, дисквалификација и потчинување.

Интерпретативни контекстуализации

Поаѓајќи од овие премиси, нашата цел е да се толкува улогата на книжевноста во разбивањето на стереотипите што циркулираат во комуникацијата меѓу балканските народи/соседи. Во македонската колективна свест, т. е. во нејзината историја, постои искуството на припадност кон една федерална заедница (СФРЈ) и учеството во една интерлитературна заедница (југословенската), што резултира со многубројни имаголошки претстави на соседот/другиот, со извесно мултиплицирање: соседите кои биле дел од федералната заедница и соседите кои биле надвор од неа (Бугарите, Грците, Албанците), но се дел од пошироката балканска заедница. Распадот на Федерацијата и на колективниот (југословенскиот) идентитет и создавањето независни држави со нови општествени уредувања, втемелени врз легитимирањето нов (национален) колективен идентитет, водат до редефинирање на статусот на „внатрешните“ и на „надворешните“ соседи. Притоа, новосоздадените идеолошки, политички, историски, социјални контексти ја осведочуваат и конверзијата на стереотипите (од позитивните кон негативните).¹

Предмет на нашиот интерес се три романи од современата македонска книжевност: *Балканвавилонци* (2014) на Луан Старова, *Мојот Скендербеј* (2006) на Драги Михајловски и *Нишан* (2008) на Блаже Миневски. Овој избор е двојно аргументиран:

1. Романите реферираат на историски настани и личности потврдувајќи дека историјата е основниот механизам за аргументирање на стереотипните слики.

2. Романите ја демонстрираат дестереотипизацијата и на тематско и на структурно рамниште, но и преку нивната појава во извесен историски контекст, а во насока на промовирање на надетничките, т. е. универзалните човечки и културни вредности – љубовта, емпатијата, простувањето, дијалогот, толеранцијата, едукацијата, прогресот, библиофилијата, оптимизмот, хуманоста, што, вообичаено, па и стереотипно, се третираат како изворноевропски вредности.

¹ Конверзијата на стереотипите е илустрирана преку трансформацијата на концептот братство и единство меѓу југословенските народи и народности, промовиран во федералниот контекст како единство од различности, додека во постфедералниот период се инсистира на разликите меѓу југословенските народи. Тоа кулминира со реактуализациите на негативните стереотипи што биле во оптек во текот на Втората светска војна: на пример, за Србите како четници, за Хрватите како усташи, за Бошњациите како балии.

Романите поаѓаат од постојните стереотипни претстави на/за Македонците и Албанците,² реферирани во приказната како перцептивни образци, наследени од традицијата или од непосредната околина, а кои многу лесно се реактуализираат и се злоупотребуваат во историско-политички контекст. Но, паралелно, романите го илустрираат процесот на дестереотипизација: и преку освестувањето на последиците од стереотипите и преку промовирањето алтернативни модели на меѓусоседска комуникација. Своевиден претходник на оваа дестереотипизација е поемата *Сердарот* (1860) на Григор Прличев (1830 – 1893), особено во сцената каде што Гегите/Албанците го носат убиеното тело на нивниот непријател, македонскиот сердар Кузман Капидан, со изразување почит кон неговото јунаштво пред мајката.

Во романот *Балканавилонци* на Луан Старова го следиме дијалогот меѓу двата главни лика, Таткото и Климент Камилски, меѓу Албанецот и Македонецот, филтриран низ детската визура (синот на еден од ликовите). Преку нивните разговори е исцртана пошироката имаголошка претстава за Истокот и за Западот, бидејќи ликовите стекнале дел од своето образование во Париз, односно во Цариград, понесувајќи оттаму знаења, но и поинакви културолошки искуства и вредности. Иако се припадници на различни етникуми, конфесии и професии, она што ги поврзува овие „две сродни души“ е едукацијата (едниот е доктор по педагошки науки, другиот дипломирал правни науки), нивната жед за постојано надградување на знаењето и „фанатичната љубов кон книгите“, за што сведочат огромните домашни библиотеки, но не само како професионална обврска и лична пасија туку и како општествен ангажман. „Нивната последна утеха беа книгите, само со нив и во нив се чувствуваа како победници со неостварени илузии... Во животот на Татко читањето беше свет чин, можност за излез од балканското варварство и проклетство“ (Старова 2014: 27). Но, овие „балкански книгољупци“ и „собраќа по книги“, како што ги именува нараторот, ја споделуваат и судбината на „двајца Балканци со необични судбини“, интелектуалци кои се жртви на балканските апсурди и парадокси: Климент, поради наклонетоста кон советската педагошка теорија, на којашто докторирал на Сорбона, во татковината е жртва на информбировската хајка и бил испратен на Голи Оток, додека Таткото, доселеник од албанскиот град Подградец, е „секогаш сомнителниот албански емигрант“ (Старова 2014: 13). Во долгите разговори, тие упатуваат на епизоди од балканската историја, ги анализираат односите меѓу балканските соседи, сублимирани во

² Албанците, во исто време, се дел и од „надворешните“ и од „внатрешните“ балкански соседи: албанскиот народ живее во Албанија, на Косово и во Македонија.

стереотипите за Балканот како „проклетија“, „пеколна неслога“, „лабиринт“: „Лабиринтот му се наложуваше на Татко и како слика на крајно променливите балкански граници кои ги оградуваа и ги изолираа во долги временски периоди животите на луѓето, на нивните семејства... луѓето создавале околу себе лабиринтски граници, со надеж дека така ќе се одделат, ќе се спасат од другиот, ќе преживеат“ (Старова 2014: 46). „Балканскиот покер“, дистингвиран од „европскиот покер“, е метафора со која се претставени меѓусоседските односи. Имено, хоби на Таткото е играњето покер со двајца пријатели, додека „четвртиот партнер е секогаш променлив и друг. Не можеа да најдат постојан, достоин, доверлив партнер. Тоа, впрочем, никогаш не било лесно во раскараниот и разделен Балкан со семожни граници... напаати ним оваа речиси митска игра им прилегаше на нивната балканска судбина, секогаш зависна од неизвесната карта на другиот, вториот, третиот, на случајноста“ (Старова 2014: 15, 17).

Во романот е прикажана и стереотипната европска перцепција на Балканот, осведочена од Климент: „На Запад често ги слушав предрасудите за нашиот Балкан, посебно беа нагласени тие од доменот на јазикот: сме ти биле разделени со голем број неразбирливи јазичи, дијалекти, недовршени идиоми, сме ти биле жртва на најсилното пророчство на Вавилон. Оваа излитена идеја ќе го оддалечи Балканот од европските лингвистички кругови, сметајќи го како недостапен, комплициран и неразбирлив“ (Старова 2014: 141). Но, во текстот е вметнат и еден позитивен стереотип за балканското семејство: имено, и македонското и албанското семејство се прикажани низ стереотипот на балканската патријархална заедница, со доминација на машкиот авторитет (сопругот и таткото), задолжен за финансиската страна на егзистенцијата, додека жената (сопругата и мајката) се дадени во сенката на своите мажи интелектуалци, како домаќинки посветени на домашните обврски и на обезбедувањето работна атмосфера за сопругот.

Повикувајќи се на историографски и лингвистички извори и авторитети, ликовите ја набљудуваат историјата на балканските народи како приказ на јазични недоразбирања, како „балкански вавилонски синдром“, што претставува латентна опасност од конфликти: „Ние сме загрижени вавилонското јазично проклетство да не продолжи и во новите кревки балкански нации, па не дај боже да дојде до нова балканизација и братоубиствени судири“ – вели Климент (Старова 2014: 89). Загриженоста ја дели и Таткото: „Процесите на чистење на јазичите како претходница на другите облици на чистење, посебно етничкото, треба да се толкуваат со сета нивна фаталност и по-

губност“ (Старова 2014: 151). Но, општествената маргинализација и искуството на некој кој излегол надвор од балканскиот простор им овозможуваат на ликовите поинаква перспектива врз меѓусоседските релации. Издигнувајќи се над локалната заедница и апсурдите на актуелните општествено-политички прилики, Таткото и Климент се ангажираат во заедничката „невозможна донкихотовска мисија во потрага по среќен Балканвавилон“ (Старова 2014: 151), а чијашто цел е реализација на една космополитска идеја³ како долгорочен влог во иднината на потомците. Во потрагата по „идеи за спасот од балканвавилонизмот како облик на дебалканизација“ (Старова 2014: 140), јунаците размислуваат идентично: „како да ги употребам моите книги да влијаат во спасот на моите чеда, на нашите потомци на Балканот?“ (Старова 2014: 46). Оголдувајќи ги опасностите на балканското живеење, кое тече во знакот на неслогата, неразбирањето и недоразбирањето, тие се фокусираат врз можноста за повторно спојување на балканските јазици, со цел балканските народи да останат во соживот и во заемно културно запознавање. Космополитизмот како универзална вредност е сугерирана и во Гетеовиот мотоцитат на романот: „Светот е само тоа што ги обединува луѓето“. Аргументирајќи ја функционалноста на моделот на кохабитација, ликовите се повикуваат и на примери од историјата: „Кога живееле во рамките на Османската Империја, балканците биле 95 % неписмени, но биле полиглоти. Како било можно? Во отсуство на стандардизиран јазик, секој си го употребувал својот регионален дијалект и го учел дијалектот на соседот. Во зоните каде што кохабитирале различни јазични групи, секој го познавал јазикот на соседот, барем колку да може успешно да тргува на пазарот... Со падот на Империјата и создавањето на првите балкански држави нации, балканската полиглосија прогресивно исчезнува. Балканците, поттикнати од пропагандата на новата држава, го учат само својот национален јазик на училиште, но го игнорираат јазикот на малцинството крај нив и соседните народи... Тие како да посакуваа во јазичната потрага и среќниот Балканвавилон да ја откријат моќта на поранешната среќна полиглосија во Османското Царство“ (Старова 2014: 142–144). Свесни дека балканските лавиринтски граници никогаш не исчезнуваат, туку постојано се мултиплицираат и на географско, и на јазично, и на идентитетско рамниште, ликовите гледаат излез од балканскиот лавиринт токму во јазикот: „А ние сме во и со јазикот, отворени од зборовите, затворени во зборовите, отворени кон другиот (низ комуникација), затворени кон другиот (со лага, грешка),

³ Космополитизмот е сугериран и со податокот дека Климент бил добровolec во Шпанската граѓанска војна.

отворени кон идеите, затворени во нив, отворени кон светот, затворени кон светот“ (Старова 2014: 162).

Дестреотипизацијата во *Балканавилонци* ја следиме не само на тематско туку и на наративно рамниште: романот е структуриран како дијалог меѓу двајца интелектуалци кои, преку размената на идеите и научните сознанија, доаѓаат до решенија што ќе бидат влог во балканското добрососедство. Преку сопствениот пример на говорители кои поаѓаат од „твојот мајчин албански јазик и мојот мајчин македонски јазик“, на полиглоти, тие, низ научни аргументи и размена на мислењата и знаењата, ги промовираат дијалогот, јазичната толеранција, библиофилијата, полиглотството, како основни, но и универзални вредности, што ќе ја гарантираат и ќе ја обезбедат мирољубивата балканска коегзистенција. „Пробудената свест за хибридноста на човековата раса, за полифонијата на нашата култура, да живееме со другите, а не само покрај другите, да ги воспитуваме нашите деца во духот на почитување на индивидуалните ставови, карактери и чувства“ (Старова 2014: 278).

Мојоѝ Скендербеј на Драги Михајловски е објавен во специфичен политички контекст обележен со поставување на споменикот на Скендербеј во Скопје (на 28.11.2006 г.), што поттикна негодување во јавноста околу оправданоста споменикот на оваа значајна фигура од албанската, но и од балканската историја, да се постави на еден од плоштадите во македонската метропола. Романот ги тематизира меѓусебните перцепции на Македонците и на Албанците, главно, низ призмата на постојните јазични и етнички стереотипи што ја подгреваат националистичката реторика, а како повод се користи историската фигура на Скендербеј, видена низ постојните национални и националистички призми, но алтернирајќи и поинаква космополитска визура. Низ 13 поглавја/раскази, Михајловски реферира на варијантите на (се)присуството на Скендербеј – во секојдневните, историските, културните и книжевно-уметничките контексти, што учествуваат во обликувањето на колективното паметење: на пример, Скендербеј, како назив на воена формација што оперира на територијата на Македонија во времето на вооружениот конфликт во 2001 година; на јазично рамниште (во фигуративните состави: „ќе ја дотерам ко дворецо на Скендербеј во Круја“); како тема на научни трудови („Книжевниот лик на Скендербеј кај Прличев и во делата на англиски јазик“, „Марко Крале и Скендербеј – една или две личности“); како дел од театарска претстава; како бронзен споменик во Скопје; како книжевен лик во поемата *Скендербеј* на македонскиот автор Григор Прличев; како дел од книжевна мистификација што му се припишува на британскиот

автор Кристофер Марло. Во сите приказни, како и во историско-политичките контексти на коишто тие алудираат, постојано се упатува на негативните јазични и етнички стереотипи со кои е обременета секојдневната комуникација меѓу Албанците и Македонците. „На слава, Свети Атанасие мислам беше, се заподена разговор за Албанците и Македонците и, по обичај, а и под дејство на алкохол, луѓето се разжестија против ‘Шиптарите’, како што ги викаа, ‘дека се жива напаст за Македонците’, дека ‘се котат ко скотови, и дека набргу ќе нè сотрат ако не ги сотреме, кучиња едни шиптарски’“ (Михајловски 2006: 145). Во расказот/поглавјето *Vajaro* претставено е трауматичното искуство на Албанецот кој емигрирал, со објаснување: „Таму никој не ме викаше Шиптар. Не знајш колку то боли! Да си дете, да прајш сè најарно шо мојш и пак да не си прифатен“ (Михајловски 2006: 33).

Дестереотипизацијата во романот е изведена на фабуларно, на тематско и на структурно рамниште. Во дел од расказите/поглавјата, ликовите ја освестуваат потребата од соживот, ослободен од предрасудите и од вербалните клишеа: „Што знаеме ние всушност за нив? Знаете дека и дедо ми води потекло од Албанија? И зошто ги викате Шиптари ако тие не сакаат така да ги викаме без оглед на етимологијата на зборот? Знаете дека и тие за нас имаат погрдни зборови, шкињи, мислам или така нешто? И до каде ќе стигнеме ако продолжиме вака?“ (Михајловски 2006: 145). Покрај освестувањето од заблудите што произлегуваат од стереотипизацијата, се потенцира и придонесот на научните сознанија во алтернирањето на комуникацијата надвор од предрасудите: научното истражување во кое се компарираат Марко Крале и Скендербеј, т. е. македонската и албанската историска фигура, се толкува како „прилог на ‘новопрокламираната политика’ од таа, 2000 година, за ‘релаксирани меѓуетнички односи’ од кои во голема мера зависеше голиот опстанок на сè уште крвката држава“ (Михајловски 2006: 144). Во дел од расказите/поглавјата се потенцира мешаното, православно-муслиманското потекло на Ѓорѓија Кастриот (1405 – 1468), односно на Герг Кастриоти, односно на Скендербеј,⁴ како и неговиот ангажман во борбите против заедничкиот непријател на балканските народи, Турците Османлии. Потсетувајќи на неколку биографски податоци, авторот ја сугерира опасноста од стереотипното генерализирање, не само да ги потисне официјалните знаења туку и да ги предочи недоразбирањата и предрасудите со кои е обремената меѓусоседската и меѓуетничката комуникација. Дел од заблудите и опасностите се коментирани и од ликовите: „Колку пакости се напраја во негово име, да знај чоeko в гроб ќе се превртува!

⁴ Прекарот што му го доделува турскиот султан со значење на Александар Велики.

Националистите од албанската страна му го користат прекаро како плашило против христијаните, како Атила на исламо, иако чоeko, не од омраза, туку од мака, токму против идечкио ислам се борел, да го одбрани христијанството. А Македонците денеска, само кога ќе му го чујат прекаро, косата му се крева без да знаат дека барем положна бил Македонец, дека многу нивни предци под негов бајрак се бореле, дека можи дури нивни крал бил и нивното писмо старословенско го користел. Толку ногу мистика, толкава прашина и крв заради еден прекар“ (Михајловски 2006: 183).

Понатаму, во дел од расказите/поглавјата се нагласува алтруизмот на Скендербеј, кој се ставил во служба на одбраната на слободата и на социјалната правда на балканските народи што биле под османлиска власт. Во расказот/поглавјето *Погземен џеаџар*, ликот кој работи на докторат под наслов *Марко Крале и Ѓерџ Касџриоџи Скендербеј – две различни или една истиа личност*, ја констатира наднационалната улога на овие историски фигури кои се ангажираат во име на повисоки општочовечки цели – слободата: „А којзнае, можеби луѓето пред налетот на заедничката опасност од идечкиот ислам ги контаминирале во една личност, за да се охрабрат во борбата против заедничкиот непријател“ – заклучува докторандот (Михајловски 2006: 144). Преку примерот на конверзиите на историската фигура, романот ги сугерира алтернативните модели на перцепција на другиот/соседот, што се издигнуваат над наследените стереотипи и политичките дискурси што ги потхрануваат и ги одржуваат. На пример, во приказната каде што еден од ликовите е македонскиот поет од XIX век, Григор Прличев, кој говори за процесите на настанување на своите дела *Сергароџи* и *Скендербеј*, тој упатува на релативноста на етничките поделби кога луѓето се соочени со егзистенцијалните проблеми, вообичаени во балканската историја полна со воени потреси: „Мнозина Албанци, кога е за даноци, се јавуваат како Турци, а кога е за воена служба како крстени христијани. Кај мнозина други сопствените имиња се отомански, а татковите (прекарите) христијански, а сведочат за она време кога нивните дедовци се одметнале. А трети, не оти поитри, тајно се чисти христијани, а јавно чисти Турци. Тие имаат и двојни имиња. Оваа вавилонија царува и при други обреди“ (Михајловски 2006: 205).

Дестереотипизацијата на тематско рамниште е особено нагласена во последното поглавје/расказ *Маџисџрано*, каде што се аргументира космополитизмот на Скендербеј. Магистрандот кој работи на труд под наслов *Книжевниот лик на Скендербеј кај Прличев и во делата на англиски јазик низ исџражувањето*, констатира дека Скендербеј

е „значаен Европеец уште пред да се роди идејата за европејството. Научив дека бил православен Словен по потекло, дека можеби бил даден заложник кај султанот каде го примил мухамеданството, а дека најголемите почести ги добил од папата и католичанството. Дали бил Албанец?... Токму на Скендербеј му беше судено, како на троен пророк, без предрасуди да ги изоди трите патишта истовремено и да докаже дека сите, со безначајните разлики што, многу често ги фрлаат во војни, водат до истата цел – до Бога“ (Михајловски 2006: 311–312). Несомнено, авторот иронично си поигрува со темата на етнодиференцијалните, редуцираните, строго етничките присвојувања на споделеното наследство меѓу балканските соседи, а на сметка на препознавањето на глобалните, цивилизациските и културните придобивки од тоа наследство. „Скендербеј е голем како Шекспир. Како што Шекспир можеш да го пикаш колку сакаш во романтичари, реалисти, симболисти, модернисти, постмодернисти, па секаде ќе го збира, ама никаде целиот и до крај зашто тој е над секое ограничување, така и Скендербеј можеш да го пикаш колку сакаш само во православни, или само во муслимани или само во католици, или само во Албанци, или само во Македонци, Срби, Власи, Грци, па секаде го собира, ама никаде поединечно нема да биде целосен. Зашто тој е сите заедно и над сите заедно. Горд син на православието, атлет на католичанството, љубимец на мухамеданството. Свезда што болсна на темното балканско небо и освои максимум од просторот на можното“ (Михајловски 2006: 312).

Дестереотипизацијата е сугерирана и на структурно рамниште: Михајловски го организира своето дело како жанровски хибрид што осцилира меѓу наративниот формат на роман поделен на 13 поглавја и на збирка од 13 раскази. Жанровскиот идентитет е паратекстуално назначен во поднасловот: „13 современи наративни напаѓања на оваа мошне малтретирана тема од гледна точка на едно непристрасно македонско перо со одбрана библиографија и заклучок“ (Михајловски 2006: 7). Во секој расказ/поглавје се појавуваат различни наратори и ликови, создавајќи мозаик од гледни точки, приказни, коментари, претстави на ликовите Албанци и Македонци и нивните сфаќања за Скендербеј. Во пресекот од наративни визури, на читателот му се сугерирани ризиците од стереотипните предрасуди за другите етникуми, но и придобивките од промовирањето на алтруизмот, космополитизмот и толеранцијата. Тие методи се алтернативни модели на комуникација меѓу соседите и влог во балканската култура и наука.

Во романот *Нишан* на Блаже Миневски, актуелната приказна е сместена во времето на вооружениот конфликт на територијата на

Македонија во 2001 година: конкретниот хронотоп е фронтовската линија каде што снајперските нишани ги вкрстуваат еден Македонец и една Албанка. „Го свртувам снајперот и ја гледам: и таа ме гледа, ме имала на нишан долго пред да ја откријам: 'Можела да ме убие кога сака' помислувам. Ја гледам како матурска слика во оптичкиот нишан“ (Миневски 2008: 19). И двајцата постојано се поттикнувани од нивните претпоставени за конечна акција како одмазда заради загубата на војници од сопствените редови – нараторот добива наредба од капетанот да го убие снајперистот кој за три дена убил „десет наши момчиња“. Миневски ја користи ретроспективната нарација за да ги открие личните судбини на двајцата снајперисти. Тие се претставени како личности со сопствено минато, со свои желби, надежи и заблуди. Таа е претставена со нереализираната амбиција да биде балерина и со несреќната љубов, а тој со добрите и лошите искуства во љубовта, со успехите и неуспехите во писателството. Иако официјално им припаѓаат на непријателски табори, ликот наратор ја апострофира убавината на снајперистката, доживувајќи ја како „суштество со запрепаствувачка интелигенција, својствена симпатичност и слободен дух“, нарекувајќи ја Дорунтина, според ликот од една албанска легенда, „најубавата приказна за моќта на љубовта што ја слушнал во животот“ (Миневски 2008: 27, 19), а којашто му ја беше раскажал неговиот пријател, албански писател. Без оглед на ситуацијата во којашто и двајцата се втурнати не по своја волја, ликот наратор постојано упатува на меѓусебното разбирање во комуникацијата што се одвива од далечина и преку нишанот, бидејќи се работи за делење на човечки премрежиња и универзални искуства: „Гледам дека ме разбираш... Веќе знам дека сигурно ме разбираш, знам дека ми читаш од усните“ (Миневски 2008: 38).

Романескната приказна ја потенцира остварливоста на елементарната меѓучовечка и меѓуетничка комуникација дури и на фронтот, а која станува проблематична и се користи како повод за раздор тогаш кога бидува обременета со политички притисоци, кога е злоупотребена во конфликтни ситуации или пак посредувана низ негативните стереотипи за „нашите“ и „вашите“, наметнати во актуелните историско-политички контексти. „Би дошол само да ти ја погалам косата, а знам оти штом ќе почнам да се симнувам по мојот поток, тогаш ако не ти, твоите сигурно со задоволство ќе ме убијат, но исто би се случило и со тебе, верувај: ако тргнеш по твојот поток и тебе ќе те убијат моите“ (Миневски 2008: 27). Овој модел на комуникација меѓу Македонецот и Албанката е претставен како изолиран и сопоставен на комуникацијата меѓу завојуваните страни, водени од воената и од-

маздничка логика: „Знам дека на крајот само ќе се пребројат мртвите, за да има причина за нова одмазда; мртвите се потребни за да постојано се почнува од почеток“ (Миневски 2008: 39). Нестереотипната пацифистичка приказна е дополнета преку наративната структура: настаните се предадени низ перспективата и низ нарацијата на ликот наратор, но ги воспримаме низ адресатската позиција на Дорунтина. Таа е слушателот и немиот соговорник на еден алтернативен модел на комуникација, функционален дури и меѓу смртоносните рафали. На крајот, и таа ја раскажува својата животна приказна, разоткривајќи ги причините што ја принудиле да застане на фронтовската линија: тоа е приказната на жртва на патријархалните семејни принципи и на злоупотребите на жената. Ова исцртува уште една стереотипна претстава на патријархалното (албанско) семејство, во знакот на машкиот авторитет.

Изборот меѓу стереотипните перцепции на Албанецот и на Македонецот и дестереотипизацијата сугерирана низ промовирањето поинаков модел на комуникација се дадени и во дијалогот меѓу нараторот и дел од членовите на македонската чета:

„Со оние преку реката, пес им матер, капетане, може да ја добиеме само оваа војна. И толку. Тие имаат деца за три следни војни, а ние немаме ни за оваа како што треба.“

‘Зошто да се мериме само со војни?’

‘Затоа што само тоа нè зближува, сè друго не разделува’ – рече Писпиле. ‘Без војна не можеме да живееме заедно, без неа сè друго ни е различно!’

‘А љубовта?’ – тивко праша момчето што го замени Чало Трчалов на позицијата кај Бричен Петел.

‘И љубовта е поделена момче. Тие имаат своја, ние наша љубов. Само смртта ни е заедничка.’“ (Миневски 2008: 231).

Книжевните претстави на (де)стереотипизација, веројатно, немаат примат во ерата на доминација на визуелноелектронските медиуми и нивните имаголошки конструкти. Но, интерпретативната атрактивност на книжевноста произлегува од нејзините естетски димензии, за што сведочат и анализираните романи: тие ги избегнуваат претенциозните и еднодимензионалните идеолошки позиции и не ги изневеруваат својата естетска вредност и квалитетот на литературноста. Впрочем, изборот на трите романи не се должи само на илустративноста во однос на темата што ја истражуваме, туку и со оглед на нивните високи естетски перформанси, потврдени со важни книжевни награди: *Балканвавилонци* и *Нишан* се добитници на наградата *Роман на годината* (во 2014 г., т. е. во 2008 г.), а *Мојој Скендербеј* е добитник

на наградата за најдобра прозна книга *Сџале Појов* (во 2006 г.), доделена од Друштвото на писателите на Македонија.

Иако анализата, главно, е фокусирана врз процесите на дестереотипизацијата, така што на тематско рамниште романите имаат нагласено референцијална функција, сепак станува збор за книжевни, фикциски текстови, чијашто доминанта е поетската функција, па авторите првенствено се фокусирани на процесите на литераризација, врз инвентивната примена на книжевните постапки, избегнувајќи ги и естетичките стереотипи во прикажувањето на историската стварност. Романескните процеси на (де)стереотипизација се демонстрирани и низ сижејните постапки, ликовите, описите, хронотопите. Наративната структура во *Балканвавилонци* е реализирана низ ретроспективната нарација на едно дете, а најголемиот дел од романот претставува (платоновски) дијалог меѓу двата главни лика во којшто се проектирани заемните перцепции на Истокот и на Западот (и нивните импликации во балкански контекст), но со паралелно деконструирање на наследените стереотипи. Во *Мојоѝ Скендербеј*, низ мозаичната структура од ликови, наратори и фокализатори, динамично се проектираат стереотипните перцепции на Другиот, но и нивните деконструкции. Во *Нишан*, хомодиегетскиот наратор реминисцентно се навраќа кон персоналното минато, па настаните ги гледаме низ неговите очи, но сме упатени и на позицијата на Дорунтина – примарниот адресат. Играта меѓу стереотипните слики за соседите и нивните проблематизации е во функција на карактеризацијата на ликовите – во обликувањето на нивните психолошки и идеолошки гледни точки, но и во нивната трансформација низ дејството. Во романите се присутни и интертекстуалните и метафикциските постапки, кои упатуваат на постојните книжевни и некнижевни текстуализации на стварноста, но и на дистанцирањето од нивните стереотипни импликации (особено нагласено со ироничната дистанца во *Мојоѝ Скендербеј*).

Креативното осцилирање меѓу референцијалната и поетската функција во романите покажува дека тие не се во служба на промовирање вонкнижевни тези, туку дека претставуваат едно дискурзивно поле во кое се креираат можни (де)стереотипизирани претстави за другоста. Конечно, во наративноструктурните артикулации на дестереотипизацијата, романите ја сугерираат и релевантноста на книжевните и на жанровските конвенции и поетики како филтри низ кои се моделира стварноста, па, во имаголошка смисла, ја потврдуваат жанровската предност на романот во однос на лириката. Анализираниите романи ги илустрираат актуелните имаголошки тенденции чијшто фокус не е ставен врз вреднувањето на сликите во однос на

вонтекстуалната стварност, туку врз нивните текстуални значења. Книжевните слики, првенствено, се фикција, иако може да бидат и материјал за најразлични контекстуализации на книжевните дела. Оттаму, книжевните текстови толкувани низ призма на процесите на (де)стереотипизација ги илустрираат комплексните релации меѓу дадениот текст и контекстите на нивното создавање, но и на нивното толкување.

Заклучок

Анализата на романите доведе до неколку заклучоци релевантни во однос на теориските аспекти на (де)стереотипизацијата и на нивната книжевна артикулација.

1. Романескниот паралелизам меѓу стереотипизацијата и дестереотипизацијата го сугерира паралелизмот меѓу автосликите и хетеросликите. Стереотипните перцепции на другиот имаат и повратна рефлексивност во градењето слика за себе. Референцијалноста и рефлексивноста ја прави сликата да биде имаголошки повеќеслојна – слика, хетерослика, автослика, контралика. Стереотипите на другиот/соседот говорат за предрасудите на оние кои ги употребуваат, а тоа ги проектира автосликите на надмоќ.

2. Процесите на дестереотипизација може да се толкуваат како афирмација на т.н. „симболички модели“ за кои говори Пажо: филијата како модел на „стварна, двострана размена“ и на „заемно признавање и познавање, со критичка размена и дијалог меѓу еднаквите“ и моделот на „обединување или востановување на исчезнатото единство“ (космополитизмот) со кои се надминуваат моделите на фобијата и манијата, втемелени врз стереотипните слики (Пажо 2002: 124). Трите романа ги афирмираат првите два симболички модела на дестереотипизирана комуникација.

3. Ако книжевноста не е затворен систем, туку активен дел од процесите на правење значење во културата, тогаш книжевните дела во кои се афирмираат процесите на дестереотипизација имаат важна улога во реализацијата на социјалните и на етичките функции на книжевноста и во нејзиното компетитивно поставување кон стереотипните проекции понудени во другите дискурси. Тие дела придонесуваат во освестувањето на основните хуманистички вредности што ќе се втемелат во унапредувањето на социјалните интеракции, еднакво како што ќе ги упатат читателите на поинакви модели на перцепција и на комуникација меѓу членовите на заедницата (особено мулти-

културните и мултиетничките заедници каква што е македонската),⁵ различни од оние што се нудат во масмедиумите или во политичките дискурси. Рецепцијата на ваквите книжевни дела и нивното вклучување во наставните програми претставуваат ефикасен начин да се влијае врз читателите и младата популација, со цел да се осветат негативните аспекти на стереотипите, да се ослободат од предрасудите и да изградат афирмативен однос кон соседот/другиот.

Библиографија

- Миневски, Б. 2008. *Нишан*. Битола: „Микена“.
- Михајловски, Д. 2006. *Мојој Скенџербеј*. Скопје: „Каприкорнус“.
- Пажо, Даниел Анри. 2002. *Ойшиџа и комјарашивна книжевност*. Скопје: „Македонска книга“.
- Старова, Ј. 2014. *Балканвавилонци*. Скопје: МАНУ.
- Тодорова, М. 2001. *Замислувајќи го Балканот*. Скопје: „Магор“.
- * * *
- Đerić, G. 2009a. Razvoj stereotipa – multidisciplinarni pristup (antropološka, socijalno-psihološka, književno-istorijska i imagološka perspektiva). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 1–12. (Достапно на: http://www.kas.de/upload/auslandshomepages/serbien/Djeric_pred.pdf).
- Đerić, G. 2009b. Stereotip i studije o Balkanu. *Antropologija*, br. 9 (9), 11–26. (Достапно на: http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/Godrana_87.pdf; <http://www.anthroserbia.org/Journals/Article/437>).
- Goldsvorti, V. 2000. *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Kulavkova, K. 2009. From a Black God to a Black Arab: different mythical and historical actualizations of the universal matrix of Black. In: K. Kulavkova (ed.), *The Black Arab as a Figure of Memory*. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts, 21–48.
- Noris, D. 2002. *Balkanski mit*. Beograd: Geopoetika.
- Tolić-Oraić, D. 2005. *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne culture*. Zagreb: Naklada Ljevak.

⁵ Иако посочувањето на националната припадност на авторите на романите (Луан Старова е Албанец, а Драги Михајловски и Блаже Миневски се Македонци) може да изгледа стереотипно, сепак е релевантно во насока на тоа дека токму писателите, и македонските и албанските, ја имаат потребата да упатат на важноста на процесите на дестереотипизација и да ги илустрираат во и преку своите книжевни дела.

Marija Gjorgjieva-Dimova

THE ROLE OF LITERATURE IN THE PROCESSES OF DESTEREOTYPING
(Through Examples from Macedonian literature)

S u m m a r y

Considering the imagological conceptions of the Other by Daniel-Henri Pageau and Gordana Đerić, this text analyzes the role of literature in the deconstruction of stereotypes that circulate in the communication between Balkan neighbors. In the focus of our interpretation are three novels of contemporary Macedonian literature (Luan Starova's *Balkanvavilonci*, Dragi Mihajlovski's *Mojot Skenderbej* and Blazhe Minevski's *Nishan*), paradigmatic in two ways: 1. they refer to historical events and figures, thus confirming that history is the basic mechanism for the argumentation of stereotypical images; 2. they depict the processes of destereotyping both thematically and structurally, but also by their appearance in a particular sociohistorical context, with the aim of promoting supranational, universal, human, civilizational, and cultural values – love, empathy, forgiveness, dialogue, tolerance, education, love of books, optimism, humaneness, that are usually treated as originally European values. Literature, by articulating the processes of destereotyping through the narrative strategies in the works, confirms that it holds the potential to act correctively on the systems where different forms of power are based on discrimination and submission.

Keywords: stereotypes, destereotyping, depictions of the Other/neighbor, Macedonian novel